

PÁCZELT ÁDÁM FERENC

KW461L

SERVIUS

SZÖVEGHAGYOMÁNY ÉS ÚJÍTÁS AZ OSZK CODEX LATINUS 7-BEN

TARTALOM

BEVEZETÉS.....	3
1) AZ <i>OSZK Codex Latinus 7</i> ÁLTALÁNOS LEÍRÁSA.....	4
1.1) TÖRTÉNELMI ÉS KULTURÁLIS HÁTTÉR.....	4
1.2) A MÁSOLÁS HELYSZÍNE.....	5
1.3) TARTALOM.....	7
1.4) ORTOGRÁFIA.....	11
2) SERVIUS-KOMMENTÁR A <i>Cod. Lat. 007</i>-BEN.....	13
2.1) SZÖVEGHAGYOMÁNY.....	13
2.2) A SERVIUS DANIELIS KÉRDÉSE.....	16
2.3) A FŐSZÖVEG NÉHÁNY JELLEMZŐJE.....	21
3) A WERDENI SERVIUS.....	23
4) KONKLÚZIÓ.....	30
5) BIBLIOGRÁFIA.....	31

BEVEZETÉS

A római irodalom kiemelkedő és nagy hatású szerzője, Vergilius művei már az ókortól kezdve¹ élénk kommentátori tevékenység fókuszában állnak. E kommentátori hagyomány tekintetében abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy fennmaradt az i. sz. negyedik és ötödik század fordulóján tevékenykedő grammatikus, Servius kommentárja, melyet a középkor elején ismeretlen szerkesztő kibővített különböző, hitelesnek elfogadott² antik források alapján³. A Servius Auctus vagy – a korpusz első újkori kiadója (1600), Pierre Danielis után – Servius Danielis (DS⁴) név alatt ismert kommentárkorpusz sajátos tulajdonsága, hogy nem rendelkezik kiforrott, standard változattal, lényegében kéziratról kézira változik, hogy a korpuszból mely részletek kerültek felvételre. A budapesti Országos Széchényi Könyvtár *Codex Latinus 7* (a továbbiakban *Cod. Lat. 7*) jelzettel ellátott kéziratára szintén e hagyomány egyedi képviselőjeként tekinthetünk. A kézirat azonban nem kizárólag ennek köszönheti sajátos jellegét, amennyiben számos jel utal arra, hogy másolása után oktatási célokra használták és mind a serviusi kommentárt, mind az azon és a főszövegen kívül benne fellelhető szövegek legalább egy részének felvételét ezzel a céllal magyarázhatjuk. Mindezek fényében jelen dolgozat célja, hogy először általános leírást nyújtson a kéziratról, majd a serviusi szöveget érintő szövegkritikai kérdéseket tárgyalja, ezt követően pedig a kézirat használatából fakadó egyes sajátosságokat ismertesse és értelmezze, különös hangsúlyt fektetve az oktatási célokra.

¹ Egyik legkorábbi kommentátora a Vergiliusszal (i. e. 64 – i. e. 21) egykorú Iulius Hyginus (i. e. 64 – i. sz. 17), vö. *Noctes Atticae* 1.21.

² GOOLD (1970) 102-105.

³ VALLAT (2012) 90.

⁴ Az egyértelműség kedvéért célszerűnek tartottam átvenni az angolszász szakirodalom leginkább elterjedt rövidítését.

1) AZ OSZK CODEX LATINUS 7 ÁLTALÁNOS LEÍRÁSA

1.1) TÖRTÉNELMI ÉS KULTURÁLIS HÁTTÉR

A kézirat általános ismertetése előtt célszerűnek tartom röviden felvázolni azt a kulturális-történelmi miliőt, melyben a szöveg lemásolásra került. A nyolcadik század végén megindult, Nagy Károly nevével fémjelzett Karoling-reneszánsz korszakában az addigiakhoz képest nagyobb figyelmet szántak a klasszikus szerzőknek. Ennek azonban nem kizárólag kulturális és irodalmi, hanem jelentős nyelvi-stilisztikai vonatkozása is nagy jelentőséggel bírt, amennyiben a latin nyelvet tekintve tudatosan elővették a nyelvhasználat terén mértékadónak ítélt ókori szerzőket⁵. Ebben a korszakban vált jellemzővé, hogy a szellemi központok az Európa-szerte növekvő számú kolostorokba, apátságokba helyeződnek át, illetve válnak ezek a helyszínek az oktatási élet számottevő komponenseivé⁶. Az oktatási tevékenység részeként kiemelkedő szerep jutott a latin mint idegen nyelv oktatásának, ennek metodikája azonban az imént ismertetett folyamatok mellett részben továbbra is ókori mintákat, hagyományokat folytatott. Ahogy a latin a birodalom összeomlása után fokozatosan megszűnt anyanyelvi beszélői közösséggel rendelkező kommunikációs eszközként létezni, az ezzel a kompetenciával bíró oktatók híján felmerült az igény megbízható nyelvtankönyvek megjelenésére, mely feladatot hosszú évszázadokon keresztül Aelius Donatus⁷ *Ars minor*, illetve kisebb részben *Ars maior* címen ismert grammatikai művei mellett a középkor elején alkotó Priscianus *Institutiones Grammaticae* c. terjedelmes, tizennyolc könyvet kitevő munkája látott el. A *Codex Latinus 7* azonban már egy olyan korszak terméke, mely ettől a hagyománytól fokozatosan kezd eltávolodni, a nyelvtani szabályok – köznapi kifejezéssel szólva – gépies, a tanuló számára sokszor száraznak ható bemagolása helyett ezekben az újonnan kialakuló centrumokban a korábbinál nagyobb hangsúlyt fektettek arra, hogy a latin nyelvvel ne csupán írásban találkozzanak, hanem a közösség mindennapi életében aktívan használt, audibilis kommunikációs eszközzé váljon. Az említett folyamatoknak, megújulásnak továbbá fontos hozománya volt a fellendülő másolói tevékenység is, melynek részeként a korábbi időszakhoz képest igényesebb kidolgozású, nagyobb mennyiségű kézirat keletkezett, mely folyamatnak fontos szereplői voltak az Írországból érkező tanítómesterek. Ennek az ír kulturális befolyásnak

⁵ ADAMIK (2017) 20-24.

⁶ MURPHY (1980) 166-167.

⁷ ADAMIK (2019) 153.

az emlékét őrzi a *Codex Latinus 7* is, a benne fellelhető Servius-kommentárt ugyanis részben Írországból eredeztethető szöveghagyomány (τ) folytatójának tekinthetjük⁸.

1.2) A MÁSOLÁS HELYSZÍNE

A dolgozat ezen részében a kézirat általános leírását nyújtom. A szöveget a werdeni Bencés-apátságban, pergamenre másolták, megközelítőleg a 11. sz. elején⁹, a verssorok, a lemmák, illetve a prózai bejegyzések kezdőbetűit leszámítva minuszcula írással. A másolás helyszínének bizonyossága két adat segítségével is alátámasztható, ezek közül a súlyosabb nem is a dolgozat témáját nyújtó kódexben, hanem a ma *OSZK Codex Latinus 4* jelzetet viselő kéziratban keresendő, mely a későantik szerelmi regény, az *Apollonius rex Tyrri* négy foliót kitevő töredékét tartalmazza korabeli képes illusztrációk kíséretében¹⁰. Esetünkben a *Cod. Lat. 4* azért bír ekkora jelentőséggel, mivel különböző érvek, például az egyező vonalazás és egyes illusztrációk hasonlósága alapján arra lehet következtetni, hogy a két kéziratot ugyanazon helyen és időben másolták. Az *Apollonius Pictus*ként is hivatkozott töredékben egyes illusztrációk mellett glosszaként olyan személyek neveit olvashatjuk, akik közül többeket talán az apátság egykori lakójaként lehet azonosítani, köztük egy bizonyos Saleko, illetve Berwelp nevű személy, akik neve egy, az apátsággal kapcsolatba hozható dokumentumon is visszaköszön. A dolgozat témáját nyújtó kéziratához visszatérve a származási hely azonosítása kapcsán szintén nyomós bizonyítékként kezelhetjük azt a két, művészi igénnyel kidolgozott képverset, melyeket a kézirat elején láthatunk (f002v és f003r). Feltételezések szerint ezek a Werdenben alkotó költő, Uffingus művei¹¹, és elképzelhető, hogy e verseket a költő III. Ottó tiszteletére írta, lévén az egyik mű megszólítottja éppen az uralkodó, ezen felül a korban az apátságot szoros kapcsolat fűzte az Ottó-dinasztiához (i.sz. 919-1024), akiktől különféle kiváltságokat is kaptak. Nem kizárt, hogy maga Ottó is megfordult a helyszínen. A kézirat mai formájában kétszázkét folióból áll, a kötése azonban későbbi, valószínűleg a tizenötödik századból származik. Általunk nem ismert időpontban a kódexet egybekötötték a fentebb említett *Cod. Lat. 4*-gyel, később azonban ismét szétválasztásra kerültek, erre talán már csak az OSZK-ba kerülését követően került sor.

⁸ MURGIA (1975) ; SAVAGE (1934) 158, 170-171.

⁹ SAVAGE (1934) 204.; BORECZKY-NÉMETH (2009) 27.

¹⁰ BORECZKY-NÉMETH (2009) 33-34.

¹¹ BORECZKY-NÉMETH (2009) 29.

A másolását követő időszakban a kézirat az apátságban maradt, itt oktatási-tanulási célokra használták, erre szintén több adatból lehet következtetni. A főszövegben interlineáris megjegyzésként a kézirat nagy számban tartalmaz egy-egy szót vagy kifejezést kísérő (latin nyelvű) szinonimákat vagy körülírásokat, melyek részben a kódexet használó szerzetesektől, részben későbbi tulajdonos(ok)tól származhatnak. Az egyik ilyen, gyakorta visszatérő magyarázó jegyzet a *vocativusként* funkcionáló szavak fölé írt *o* partikula (pl. *Aen.* V. 580, f106v), vagy az elliptikus szerkezetek esetében előforduló *est* (pl. V. 714, f105r) vagy *esse* (pl. I. 626, f066v) kiegészítés. Az interlineáris bejegyzések között érdekes helyet foglal el a IV. 296-tól IV. 330-ig (f097v-f098r), illetve a IV. 424 és IV. 434 (f099v) közötti szövegrész, melyben kottaként, esetleg metrikai segédletként értelmezhető vonalhúzásokat láthatunk a sorok között. Amennyiben előbbivel van dolgunk, az arra enged következtetni, hogy ezt a szakaszt énekelve is felolvasták, előadták. Ez beleillik azon gyakorlatba, melynek részeként a szerzetesi közösségek életében a Karoling-korban a műveltség fontos részét képezte a zene, az éneklés is¹², mely a közösségépítő és vallási funkciók mellett a nyelvtanulásban is fontos szereppel bírt¹³, továbbá ezekhez hasonló vonalazás megfigyelhető a f002r oldalon olvasható szövegrész (Lukács evangéliumának 16. fejezete) felett is, ami inkább ezen hipotézis mellett hozható fel érvként. Ettől függetlenül az utóbbi, azaz metrikai segédletként való értelmezés sem elképzelhetetlen, hiszen azok a verstani ismeretek bővítése mellett a skandált felolvasás révén elősegítették a hallott szöveg után történő nyelvtanulást¹⁴.

A kézirat werdeni őrzését követő sorsáról csekély mennyiségű információ alapján alkothatunk képet, és az adathiány miatt előfordulhat, hogy egyes helyszínekre egyáltalán nem deríthető fény. Annyi bizonyosan megállapítható¹⁵, hogy miután Werdenben lemásolták, a kézirat következő, bizonyítható tulajdonosa a 15. században a jogtudós Gosswin Kempgyn de Neuß (1420/1425–1483), melyre a kötéstáblán olvasható megjegyzésből lehet következtetni¹⁶. Arra nincs utalás, hogy a werdeni apátságból rögtön de Neuß tulajdonába került-e, mindenesetre ezután újból mintegy három évszázadra eltűnik a kutatók elől. Az 1700-as évek közepétől

¹² ADAMIK (2017) 23.

¹³ MURPHY (1980) 166-167.

¹⁴ MURPHY (1980) 167.

¹⁵ BORECZKY-NÉMETH (2021) 28.; BOHNERT et al. (2022) 103.

¹⁶ „*istum librum contulit ad (...) te ex testamento domini gosswini kempis canonici ad apostolos colonie (...) una cum glosa Servii in libros georgicorum (...)*” és „*liber Gosswini Kempgyn septem artium liberalium et decretorum doctoris*”

kezdődően lehetséges újból nyomon követni az útját, ekkoriban kerül ugyanis a Soproni Evangélikus Egyházközség¹⁷ könyvtárába, amire a harmadik folió rectóján található AEB (*Augustanae Ecclesiae Bibliotheca*) pecsétből lehet következtetni, mely pecsét az 1740-es évekig volt használatban, azaz legkésőbb ekkor már Sopronba került. Végül az egyházközség 1814-ben az OSZK-nak ajándékozza, és ettől kezdődően megszakítás nélkül ott őrzik.

1.3) TARTALOM

Tartalmát a vergiliusi főszöveg, illetve az azt kísérő serviusi kommentár adja, emellett a kézirat első néhány folióján további, rövidebb terjedelmű szövegek olvashatók. Először ezeket ismertetem. Az f001r három rövidebb költeményt tartalmaz, melyek közül az első egy harminchat hexameterből álló, *carmen Augusti* néven ismert költemény, mely Vergilius halálának alkalmából íródott. Ezt követi egy másik antik eredetű, Vergiliust dicsérő epigramma, mely öt disztichonból áll, és amelyet a hagyomány Ovidiusnak tulajdonít, ezt tükrözi a költemény címeként értelmezhető, a szöveg fölé írt *Versus Ovidii Nasonis*. Harmadikként a *nocte pluit tota* kezdetű pseudo-vergiliusi epigramma, mely Donatus Vergilius-életrajzára vezethető vissza. Ezeken felül megtalálható a folión Einhard *Vita Karoli Magni*¹⁸ c. művének 29. fejezete, annak is a második fele, mely a hónapok és a szelek elnevezését ismerteti. Ugyanezen lap verso oldalán kezdődik Serviusnak az *Eklogákhoz* írt kommentárja (a műhöz írt bevezető teljes terjedelmében). Ezt követően azonban megszakad a serviusi szöveg, a következő oldalon (f002r) az *omnipotens maiestas virtus* kezdetű imaszöveg, illetve – ahogy fentebb már szóba került - Lukács evangéliumának 16. fejezete olvasható parafrázelt formában. A következő két oldalt (f002v és f003r) a fentebb említett képversek foglalják el. Az f003v jelzetű folió felső része latin nyelvű idézetet tartalmaz Josephus Flaviustól¹⁹, ez alatt egy ima-részlet olvasható. A foliót egy (más forrásban eddig nem azonosított) epigramma zárja, mely az egyik Otto halálára íródott. Ezeket egy harminchat sort kitevő, prózai nyelvtani traktátus követi, illetve a grammatikai tematika révén ehhez hasonló funkciót tölthet be a kódex utolsó folióján (f202v) fellelhető, különböző grammatikai művekből átvett néhány sornyi idézet. Röviden ismertetem, amiket eddig a két szövegrészről sikerült kideríteni.

¹⁷ BORECZKY-NÉMETH (2021) 27-28.

¹⁸ ADAMIK (2017) 210-217.

¹⁹ *de bello Iudaeico* 2.16.2

Az említett nyelvtani traktátus (f003v) a nem-serviusi grammatikai szövegek közül a legterjedelmesebb. Az írást Boreczky Anna és Németh András is²⁰ említi, nem tartva lehetetlennek, hogy az apátság falain belül keletkezett, bár az eddigi kutatás ezen pontjáig eredetét nem sikerült meghatározni. A három részre különülő traktátus első szakasza az összetett szavak ragozását tárgyalja, a második, a legterjedelmesebb, a *patronymicon*²¹ kérdéskörével kapcsolatos tudnivalókat, a harmadik a *mille* és *milia* ragozása, használata közötti különbséget tárgyalja. Forrásai között feltételezhető legalább részben Priscianus, aki *Institutiones Grammaticae*²² c. művében maga is foglalkozott ezekkel a témákkal. A főszöveggel mindössze részleges átfedést mutató rövidítések azt sugallják, hogy az értekezés későbbi betoldás eredménye. Jellemző a főszövegben nem ismert v^o rövidítés a *vero* szóra, a *nominat* és *accusat* a *nominativus* és *accusativus* terminusok, illetve egy 180°-kal elforgatott & ligatúra a *de* szótag rövidítéseként.

A traktátus mellett említésre érdemesek még azok a töredékes megjegyzések, melyek a f202v oldalon olvashatók. Ezek egy része hexameterben íródott²³. A *Cod. Lat.* 7-ben szereplő töredékek közül Boreczky Anna és Németh András korábban már beazonosította a 12. században élt Alexander de Villedieu²⁴ (szül. 1175, elhunyt ~1240) *Doctrinale* c. művének egy idézetét. Ezzel együtt a folián összesen tizenkét egyedi bejegyzés található, ezek közül kilenc hexameterben íródott, a prózaiak talán Priscianusra vezethetők vissza. A tizenkét bejegyzés látszólag hat, két-két soros egységet alkot²⁵, illetve a folió alsó felén ezen sorok közül néhányat részben vagy egészben másodjára is lejegyezték. E töredékek hosszú időszakot fednek le, a

²⁰ BORECZKY & NÉMETH (2009) 35.

²¹ A szövegrész rendeltetéséről ezen a ponton csupán találgatni lehet. Egy lehetséges elképzelés, hogy a szövegrész jelenlétét a Vergilius- és Servius-szövegekben fellelhető nagy számú görög eredetű név indokolja, és a korabeli olvasókat hivatott legalább alapszinten felvilágosítani ezek működéséről.

²² Az összetett szavakat a VIII. 81-92, a *patronymicon* a II. 32-39 szakaszok alatt tárgyalja.

²³ A gyakorlat az antikvitás óta bevett szokás, az általunk ismert egyik legkorábbi – részben – verses grammatikai munka Terentianus Maurus neve alatt maradt fenn *de litteris, de syllabis, de metris* címen az i. sz. 2. és 3. század közti időszakból.

²⁴ BORECZKY & NÉMETH (2009) 35.

²⁵ A fentebb említett két-két soros egységek közül az első három a felső sorban két-két prózai szövegrészt idéz, az alsó egy hexametert, az ezek után következő töredékek két-két hexametert. Az egyes blokkok nem mindig ugyanazon szerző műveiből tartalmazzák a szövegrészt.

korai középkortól (Priscianus) annak derekáig (Eberhardus Bethuniensis) három²⁶ szerzőt sikerült beazonosítani. Két hexameter, illetve egy prózai példa még azonosításra vár. Az íráskép alapján feltételezhető, hogy a bejegyzések három különböző kéztől származnak (az 1-6., a 7-8 és 11-12., illetve a 9-10. sorok alkotják a három, írásképileg elkülönülő szakaszt), illetve kronológiai alapon is arra lehet következtetni, hogy jóval a kézirat lemásolását váltak a bejegyzések is a kódex részévé, minthogy a felsorolt szerzők közül Alexander de Villedieu és Eberhardus Bethuniensis is a kézirat másolását követő századokban alkotott. Számunkra ez azért érdekes, mert arra enged következtetni, hogy még ekkoriban is használatban volt.

A főszöveget Vergilius három, hitelesnek elfogadott költeménye adja – vagyis az *Appendix Vergilianá*t nem tartalmazza – melyek sorrendje a következő: *Eclogák* (f004r-f017r) → *Georgica* (f017r-f052r) → *Aeneis* (f054r-f202v)²⁷, oldalanként harminckét sorban, a másolást megelőzően elvégzett vonalazás a mai napig kivehető. A vergiliusi főszöveget a lapokon minden irányból a későantik kommentátor, Servius megjegyzései ölelik körbe (a szerző név szerint történő említése nélkül). A kommentár a lapok tetején kezdődik, majd, amikor a főszöveg felé ér, attól balra, a lap közepéig folytatódik. Ezt követően a főszövegtől jobbra eső részen folytatódik a szöveg, és ugyanez az elv ismétlődik a lap közepe alatti részekén is. A foliók legalján azok felső részéhez hasonlóan a lap teljes szélétben végig fut a kommentár. Az elrendezés mögötti elgondolás minden bizonnyal a főszöveg és a kommentár szinkronba rendezése, hogy az adott versszakaszhoz tartozó magyarázat beazonosítása egyszerűbb legyen. Minél kevesebb serviusi anyag tartozik egy adott szakaszhoz, az egyes oldalakon a kommentár szövegét egymástól annál jobban elkülöníthető blokkokban olvashatjuk. Olykor ezek a blokkok, valószínűleg dekoratív céllal, különböző alakzatokra emlékeztetnek, gyakran előfordulnak háromszögek, illetve ezek egymáshoz kapcsolása révén homokóra-alakzat (pl. f157v, mely mindkettőre tartalmaz példát).

²⁶ Priscianus (6. sz.), akitől a prózai részletek egy része származhat. Eberhardus Berthuniensis (13. sz.), akinek *Graecismus* c. (I. 7-8, XVI. 31-32) verses grammatikai művéből négy hexametert sikerült azonosítani. Alexander de Villedieu (12-13. sz.), *Doctrinale puerorum* (978-979, 2411) c. munkájának három sorát tartalmazza a kézirat.

²⁷ A jelenlegi ismeretek alapján, kiváltképp a szövegben fellelhető utalásokra hivatkozva, feltételezhető, hogy Servius elsőként az *Aeneis*hez írt kommentárt, az *Eclogák*hoz és a *Georgicák*hoz csupán ezt követően. A ránk maradt Servius-kéziratok azonban a műveket a megírásuk kronológiáját követve a *Cod. Lat.* 7-ben is fellelhető sorrendben tartalmazzák. Egyesek szerint a Danielis-korpusz szerkesztője („*compiler*”) még hozzáférhetett olyan kéziratokhoz, melyek az eredetinek feltételezett (*Aen.* – *Ecl.* – *Georg.*) sorrendben tartalmazzák a kommentárokat. Erről bővebben ld. GOOLD (1970) 103.

Ezekén túl a kézirat tartalmaz még rövid, verses összefoglalókat az *Aeneis* és a *Georgica* egyes énekei elé csatolva, illetve a *Georgica* esetében egy általános összefoglalót is. Ezeket az ókorból származó költeményeket a másoló, antik eredetű hagyományt követve, de minden bizonnyal tévesen, Ovidiusnak tulajdonítja²⁸. Ami a glosszákat illeti, az említett személynevek mellett a kéziratban számos, változatos nyelvű – részben latin, részben különböző germán dialektusokban, köztük ófelnémet és ószász nyelven íródott – bejegyzés lelhető fel²⁹, melyek a kódex főszövege mellett, változó gyakorisággal, végig fellelhetők. Ezeknek az összesített száma mintegy ötszázra rúg és nem ugyanazon kéztől származnak, illetve egy részüket a másolás folyamata közben, a többit később írták a szöveg mellé, és rendeltetésüket tekintve jellemzően egy latin szó vagy kifejezés értelmezését segítik.

A kézirat egyetlen lacunát tartalmaz, ez azonban jelentős terjedelemmel bír, ugyanis az *Aeneis* IV. 510-től (f100v) kezdődően egészen az V. 431-ig (f100r) terjedő rész hiányzik. Ez összesen hatszázhuszonhét sort jelent, és az elveszett szövegrészre semmiféle későbbi utalásnak nincs nyoma. Megjegyzendő, hogy az f100 a főszöveg helyén megsérült, és a rectón IV. 463-tól, a versón pedig V. 448-tól 463-ig (azaz a folió aljáig) terjedő szakasz részben olvashatatlaná vált. A kézirat vége hasonlóan sérült, a f201 rectóján csupán a főszöveg és az attól balra, a gerinc felé eső rész maradt fenn, ugyanígy a verso esetében is. A f202, mely a XII. 923-952 szakaszt tartalmazza, még ezeknél is szerencsétlenebb állapotban van, és a többi lapon megszokottnál szűkebb sorközök arra engednek következtetni, hogy utólag fűzték a kéziratba.

Az f054 folió rectója mintegy glosszaként – minden bizonnyal későbbi kéz által leírva – tartalmazza az *ille ego*³⁰ kezdetű, négy soros szövegrészt, melyek Servius szerint egykor az *Aeneis* kezdősorai voltak az *arma virumque* előtt, ezeket azonban Varius és Tucca – emlékeztet Servius – Vergilius halála után eltávolította mint gyengén sikerült sorokat. A másik vitatott szövegrész, a Helena-epizód (II. 567-588³¹) a kézirat főszövegében nem szerepel, azonban Serviusnak az *Aeneis*hez írt bevezetője – az *ille ego* négy sorával együtt – tartalmazza. Ezeket leszámítva máshol nincs hiány a szövegben, eltekintve azon néhány esettől, amikor a másoló

²⁸ A versek már a *Codex Vergilianus Vaticanus* 3867-ben is fellelhetők.

²⁹ BOHNERT et al. (2022) 104.

³⁰ Ezen felül a f051v alján is megvan az első két sora, a harmadik és negyedik sorok átlógnak a f052r oldalra.

³¹ A Vergilius-szövegekre történő hivatkozáskor itt, illetve a továbbiakban is R. A. Mynors 1969-es kritikai szövegkiadását használom, ezen felül szövegkritikai jegyzetekhez haszonnal forgattam Hirtzel 1955-ös kiadását, szintén az OCT sorozatból.

figyelmetlenségből kihagy egy-egy sort (ezeket az esetek többségében később betoldották), illetve a lapokat ért sérülés vagy kopás miatt a szöveg (részben) olvashatatlaná vált.

1.4) ORTOGRÁFIA

Ezen a ponton röviden kitérnék a budapesti kódex ortográfiai sajátosságára is. A textuális rövidítéseket (pl. az ún. *e caudata*-val (e) az *ae* diftongust jelöli, az *ē* az *est* létige bevett rövidítése, etc.) a másoló olykor jelzi, egyes esetekben viszont ez elmarad, illetve abban sem konzekvens, hogy ugyanazon szavak esetében alkalmazza-e. Érdekes módon bizonyos rövidítéseket szinte minden esetben helyesen alkalmaz, az egyik ilyen a szóvégi nazálisok jelölésére használt *tilde* (~) az *m* betűt megelőző magánhangzó fölé írva.

Ugyanez a bizonytalanság általánosságban véve az ortográfiai kérdésekre is igaz. Csupán szemléltetésként, ezen a ponton röviden áttekintem a legjellemzőbb problémákat, terjedelmi okok miatt a teljesség igénye nélkül. A kézirat szövegének ortográfiáját végig egyfajta bizonytalanság kíséri, az egyes alakok nem konzekvensen fordulnak elő. Jellemző erre a IV. 247-248³², ahol a két egymást követő sorban, ugyanazon alakban fordul elő az *Atlantis* szó, és ezeknél a *Cod. Lat. 7* a 247. sorban *Athlantis*, míg az utána következő sorban *Adlantis* variánst hoz. Másik szemléletes példája ennek a XI. 171, ahol a sor elején *Tyrrheni*, majd a sor második felében *Tyrrenū* alak szerepel, hehezet nélkül. Ebből az a két – természetesen egymást nem kizáró – feltételezés fogalmazható meg, hogy egyrészt a másoló előtt lévő forrásszövegben is fellelhetők voltak ezek a hibák, másrészt ő nem rendelkezett kellő nyelvi kompetenciával vagy magabiztossággal ahhoz, hogy javítást eszközöljön a szövegben. Egy-egy példával szemléltetve a legáltalánosabb rövidítések a következők:

- 1) *tilde* (~) a nazálisok jelölésére (V. 563 *ovantē*)
- 2) & ligatúra az *-et-* betűkapcsolat esetében, akár szóhatáron keresztül is (II. 102 *hab&is*)
- 3) *ē* (I. 604, f066r) és *ēe* (IV. 12, f093r) az *est*, illetve az *esse* létigei alakok rövidítésére
- 4) a labioveláris hangkapcsolatnál kimarad az *-u-* betű, és az azt követő magánhangzó a *q* felé írva szerepel (V. 560 *eqⁱtum*)
- 5) ún. *e caudata* (e) az *ae* (VII. 65, f123r), olykor az *oe* (IV. 325, f098r) diftongus jelölésére
- 6) a *-(n)tur* (VI. 470, f115r) igei személyrag *-(n)t^r* rövidítésben
- 7) □ a *pro* (VII. 264), illetve □ a *per* (VIII. 406) szótag helyett

³² A kéziratban a két sor egymással felcserélve olvasható, az itt használt sormegjelölésnél a Mynors-féle *Oxford Classical Texts* kiadás számozását követtem.

Egyes rövidítések tovább erősítik annak a valószínűségét, hogy a kézirat legalább részben Írországba visszavezethető családból származik, ez elsősorban a 4) pont alatt jelzett esetekre vonatkozik³³. A látszólag meghatározhatatlan számú és jellegű ortográfiai eltérések esetében szintúgy megállapítható, hogy a rövidítésekhez hasonlóan látszólag itt sem fedezhető fel rendszeresség az előfordulásukban, az *Atlantis* szó példájához hasonlóan sokszor szinte találomra fordul elő egyik vagy másik alakvariáns.

Fontos kitétel, hogy az esetek nagyobbik részében az egyes ortográfiai ingadozások nem bírnak lényegi relevanciával, hiszen már a klasszikus latin korban (illetve az azt megelőző és követő korokban) sem, még anyanyelvi beszélők számára sem volt minden esetben egyértelmű vagy kiforrott, hogy egyes esetekben mi számít helyesnek, elfogadhatónak. Szemléletes példa erre a gyakori *-es/-is* alternáció a harmadik declinációs szavak *pluralis accusativus* ragjaként³⁴, mely választás egyesek közt komoly (grammatikai) vitákat váltott ki, végső soron azonban mindkét alak nyelvtanilag helyesnek fogadható el. Gellius a kérdést e történettel szemléltetve tárja elénk:

*Interrogatus est Probus Valerius, quod ex familiari eius quodam conperi, 'has'ne 'urbis' an 'has urbes' (...) dici oporteret. 'Si aut versum' inquit 'pangis aut orationem solutam struis atque ea tibi verba dicenda sunt, non finitiones illas praerancidas neque fetutinas grammaticas spectaveris, sed aurem tuam interroga, quo quid loco conveniat dicere; quod illa suaserit, id profecto erit rectissimum.'*³⁵

Az idézett szöveg értelmében végső soron magán a szerzőn múlik, hogy több, egyformán helyes alaktani variáns közül melyiket választja, és szubjektív ízlésének megfelelően ez akár a kevésbé „standard” változatra is eshet. Emellett a hosszú évszázadok másolása és a szövegek javításaromlása révén előttünk lévő művek valószínűleg az esetek csekély részében őrzik az „eredeti” olvasatot. Emiatt hasztalan vállalkozás kísérletet tenni annak megállapítására, hogy, például, az *-es/-is* többes accusativusi ragok közül az egyes szöveghelyeken melyik az autentikus, és jobb híján a legmegbízhatóbb kéziratok tekintélyére vagyunk kénytelenek hagyatkozni.

³³ SAVAGE (1934) 194.

³⁴ További hasonló példák az *-x/-xs-* (e.g. ex[s]pecto), *-gn-/n-* (e.g. [g]natus) variánsok, illetve bizonyos mássalhangzó csoportok esetében (e.g. *-ss-/ds-* vagy *-nl-/ll-*) az asszimiláció megléte vagy hiánya.

³⁵ Gell. *Noc. Att.* XIII.21.1-2

2) SERVIUS-KOMMENTÁR A COD. LAT. 007-BEN

2.1) SZÖVEGHAGYOMÁNY

A dolgozat következő szakaszában kísérletet teszek arra, hogy elhelyezzem a *Codex Latinus 7*-ben meglévő *Aeneis*-szöveget és a serviusi kommentárt a szöveghagyományban. A Servius-kommentárhoz (amennyiben az adott ének esetében rendelkezésre áll) a harvardi kiadás szövegét vettem igénybe hivatkozási pontként, a 6-8. énekek esetében a Thilo-Hagen-féle Teubner-szöveget, utóbbit olykor a többi ének esetében is, kiváltképp bőségesebb kritikai apparátusa okán. A következőkben röviden ismertetem azokat a kéziratokat, melyek a kérdéses szöveghelyeken a *Cod. Lat. 7* serviusi szövegével megegyező olvasatot hoznak. A kézirat szövege arra enged következtetni, hogy az végső soron nem kizárólag egyetlen kézirat szöveghagyományára vezethető vissza. Az esetek nagyobbik részében kirajzolódik egy párizsi kézirat, a Pb jelzetet viselő *Codex Parisinus 16236* elsődleges jelentősége, mely a γ ³⁶ kéziratcsaládba sorolható. Bár csupán említés szintjén tesz rá utalást, már Savage³⁷ is felfigyelt a budapesti kézirat rokonságára ezen családdal, a *Cod. Lat. 7* olvasatai azonban számottevő esetben nem egyeznek a Pb kézirattal. Felmerül tehát annak a lehetősége, hogy kontaminációval kell számolni. Bár 1975-ös dolgozatában Murgia³⁸ kimutatta, hogy a Pb-kézirat szövegében néhol rokonság mutatható ki más, a γ családon kívüli kódexek Servius-szövegével, ez önmagában azonban nem nyújt kielégítő magyarázatot valamennyi eltérésre. Egyes olvasatok alapján a *Cod. Lat. 7* szövege összefüggésbe hozható egy szintén Párizsban őrzött kézirattal, a τ ³⁹ családba tartozó *Codex Parisinus 7959*-cel⁴⁰, mely kizárólag Servius kommentárját tartalmazza. A két kézitról röviden a következőket⁴¹ érdemes tudni:

1. *Codex Parisinus 16236* (Pb) saec. X/XI (γ)

- A budapesti kézirattal ellentétben tartalmazza Suetonius/Donatus Vergilius-életrajzát, a *scholia Bernensia* előszavát és a *vita Bernensist*⁴², illetve az *Appendix Vergilianából* a *Moretumot* és az *Elegia in Maecenatem* részleteit. Serviust nem

³⁶ RAND et al. (1946) ix.

³⁷ p. 204: „There are two other codices belonging to this group (γ) which I have not seen. One is at Budapest (no. 199, saec. XI.) (...)”

³⁸ MURGIA (1975) 131-132.

³⁹ FOWLER et al. (2019) xviii.; MURGIA (1975) 97-105.

⁴⁰ A *gallica.bnf.fr* weboldalon mindkét kézirat megtekinthető ([16236](#), [7959](#)).

⁴¹ SAVAGE (1934) 170-173. (Pa); 193-195. (Pb)

⁴² SAVAGE (1934) 193-194.

említi név szerint, illetve az utolsó húsz sort leszámítva a teljes kommentár megtalálható a kéziratban, továbbá a pseudo-ovidiusi összefoglalók is, így a szövegkritikai érveken túl a *Cod. Lat. 7* szöveg hagyományban elfoglalt helyének meghatározásában igen fontos szereppel bír. Hosszabb-rövidebb interpolációkat tartalmaz a Servius Danielis-korpuszból.

2. Codex Parisinus 7959 (Pa), saec. IX (τ)

- Kizárólag a Servius-kommentárt tartalmazza, név szerint említve a szerzőt, tördelés nélküli szövegben és hiánytalanul. Szintén kimutatható benne az interpoláció⁴³ a Servius Danielis-korpuszból, melyek azonban nem teljesen egyeznek a Pb-ben fellelhető esetekkel.

A *Cod. Lat. 7* azon olvasatainak száma, melyek a két kézirat közül csupán a Pb-ben lelhetők fel, igen bőséges, éppen ezért részletesen tárgyalni ezeket nem célom a dolgozatban. A szűkebb értelemben vett szövegkritikai egyezések, eltérések mellett további nyomós érv e kézirat jelentőségére, hogy egyedül ez tartalmazza a pseudo-ovidiusi összefoglalókat és a *carmen Augusti*. Tovább növeli a hipotézis valószínűségét, hogy a *Parisinus*ban az *Aen.* XII. 932 után a serviusi megjegyzések hiányoznak⁴⁴, ehhez hasonló hiány a budapesti kéziratban is megfigyelhető. Noha az utolsó folio erősen sérült, biztosra vehetjük, hogy az eredeti állapotában sem tartalmazta a kérdéses szövegrészt; először is a verso oldalon a főszöveg mellett mindössze egyetlen (későbbi), a főszöveggel vonalhúzással összekötött bejegyzés olvasható, melyről, bár szintén nehezen olvasható, de kivehető, hogy a XII. 921-922 sorok utólagos betoldása, mely sorok a sérülés következtében a főszövegből elvesztek. Az utolsó, bizonyosan beazonosítható serviusi megjegyzés a *recto* gerinc felőli oldalán (a főszövegtől balra eső laprész elveszett) az erősen kopott ad *Aen.* XII. 917 magyarázat, melynek a lemmát (NEC QUO SE ERIPIAT) megnyitó kapitális *N* betűje mellett bizonyossággal kivehetők az *eripiat* és a *totum* szavak maradványai. Emellett a lapon még négy Servius-szövegrész szerepel (ad *Aen.* XII. 894, 897, 901, 908). A XII. 917-ig bezárólag hiányzó magyarázatokat (vagy azok egy részét) a folio elveszett bal oldala tartalmazhatta. A *Parisinus* 16236-tól való eltérések egy része felszínes és könnyen magyarázható. Ezt szemléltető példa a *Cod. Lat. 7* ad *Aen.* V. 483 megjegyzése, mely *animal* olvasatot hoz (*animalem Σ*), ami a másoló saját javításának is tulajdonítható, amennyiben a klasszikus latinban a kérdéses szó semleges nemű, *animal* accusativusszal. Az ad *Aen.* IV. 8 *plene sane* (*plene sane B plena sane Pb*) és I. 286 *elephantum*

⁴³ SAVAGE (1934) 171; MURGIA (1975) 97.

⁴⁴ FOWLER et al. (2019) xix.

(elephantum σPbM elephantum *APaTa*) variánsai ortográfiai variáció eredményei lehetnek. Haplográfiával is magyarázhatók egyes tévedések, például az ad *Aen.* I. 6 esetében az *aboriginibus* (ab Aboriginibus *Pb*). Az eltérések másik típusát, melyekről látszólag nem ennyire egyszerű számot adni, könnyen magyarázatot lelhetünk a *Pa* kézirat alapján. Szövegkritikai érvek alapján is valószínűsíthető a kézirattal való rokonság, ami – a teljesség igénye nélkül – a következő eltérések alapján is gyanítható:

ad *Aen.* I.12 antiquiorem] antiquior est *PaB*

ad. *Aen.* III. 402 cogeretur] et primo negaret *add. PaTa*

ad *Aen.* V.522 monosyllaborum] monosyllabarum *APaTa*

Az eddig ismertett érvek azonban nem elégségesek ahhoz, hogy a kézirat szövegét megnyugtatóan azonosítani lehessen. Talán ez lehet a magyarázata az *Aeneis* IV. 510 - V. 431 (f100r-v) közötti szakaszt lefedő lacunának, azonban a foliót ért, a főszöveget részben érintő sérülés azt a feltételezést is megengedi, hogy a kéziratot ért sérülést következtében az érintett szakaszt eltávolították, és a későbbi újrakötés⁴⁵ eredményeként a foliók eltávolításának nem lelmi nyomát. Fontos érv továbbá, hogy a *Cod. Par. 16236* nem tartalmazza a Servius-kommentárt az *Aeneis* XII. 932 utáni szakaszhoz, és a *Cod. Lat. 7*-ben is hiány mutatkozik az utolsó azonosítható lemma, az ad. *Aen.* XII. 917 utáni szakasz esetében. További érvként hozható fel a Servius-kommentárt kísérő, egyes passzusokat kiemelő⁴⁶ címek látszólag megmagyarázhatatlan hiánya a 6. ének második felétől a 9. ének végéig, annak ellenére, hogy az *Aeneis* többi részénél a gyakorlat, változó gyakorisággal, de végig megfigyelhető. Ezek mellett szövegkritikai érveket is fel lehet sorakoztatni e hipotézis mellett, amennyiben beazonosítható néhány szöveghely, melyek egyik párizsi kéziraatra sem vezethetők vissza. A teljesség igénye nélkül ez a lentebbi példákkal szemléltethető. Amennyiben a kritikai apparátus alapján a *Cod. Lat. 7* olvasata más kéziratban is fellelhető, mellette jeleztem:

ad. *Aen.* III. 3 tantum] verbum *add. Na*

accentum] ultimae syllabae *W*⁴⁷

⁴⁵ Vö. p. 4

⁴⁶ Ezeket részletesebben ismertetem a dolgozat következő szakaszában.

⁴⁷ A *W* kézirat olvasataihoz minden bizonnyal nem hozható kapcsolatba a *Cod. Lat. 7*, minthogy az jóval későbbi, a 13. században másolták. Emiatt valószínűsíthető, hogy saját újítás vagy a a *Cod. Lat. 7*-ben, vagy a másolásához felhasznált kéziratban. vö. RAND et al. (1946) vii.

ad. *Aen.* IV. 82 si...habeat] per diphthongon est α

ad. *Aen.* IV. 132 atqui] aut quia

ad *Aen.* V. 487 malis ligneis cingitur] cingitur malis ligneis *W*

2.2) A SERVIUS DANIELIS KÉRDÉSE

A *Cod. Lat. 7* több helyen kimutatható interpolációt tartalmaz a Servius Auctus vagy Danielisként ismert kommentárkorpusz egyes elemeiből. Mielőtt a konkrét példákra rátérnék, egyrésztől hasznosnak tartom röviden kifejteni, miért fontos külön figyelmet szentelni a kérdésnek, másrészt hogy – az eddigi, jelen pillanatban még nem teljes körű megfigyelések alapján – az interpoláció mekkora mértékben és milyen elosztásban fedezhető fel a kéziratban. A Servius Danielis néven ismert kommentárkorpusz kutatása sok tekintetben máig nyitott kérdés, eredetét, összeállításának körülményeit a kutatás nem tudta minden kétséget kizáróan feltárni. A kérdést tovább bonyolítja, hogy nem beszélhetünk kiforrott, standard változattal rendelkező szövegről, lényegében kéziratról kézira válik, a korpusznak melyik és milyen terjedelmű elemeit tartalmazzák, ezt később a *Cod. Lat. 7* esetében is világosan látni fogjuk. Savage⁴⁸ tanulmánya – a szerző határozott állásfoglalása nélkül – a talán legelterjedtebb hipotézist ismerteti, mely szerint a Servius Vulgatus egy ponton kiegészült a nála valamivel korábban alkotó grammatikus, Aelius Donatus egyébként elveszett kommentárjával. Vallat szerint, bár a Danielis-korpusz csakugyan tartalmazhat hosszabb-rövidebb passzusokat az elveszett Donatus-kommentárból, valószínű, hogy ezek mellett más forrásokkal is számolni kell. Természetesen itt is csupán feltételezések fogalmazhatóak meg, de elképzelhető, hogy a Donatus-kommentárból származó esetleges részleteken túl elsősorban (a későantik veronai-scholionokhoz hasonló) különböző eredetű scholionok⁴⁹, lapszéli vagy interlineáris megjegyzések alkotják a korpusz jelentősebb részét, és ezeket egy ír szerkesztő („*compiler*”), aki feltételezések szerint a 7. sz.-ban tevékenykedett⁵⁰, csupán egyesítette az akkoriban már valószínűsíthető módon egyedüli kommentátori tekintély Serviusszal. Álláspontját tekintve Savage és Vallat között helyezkedik el Goold⁵¹ dolgozata, mely a legfontosabb forrásként Donatust fogadja el, de valószínűnek tartja egyéb források

⁴⁸ SAVAGE (1932) 77-79.

⁴⁹ VALLAT (2012) 94.

⁵⁰ VALLAT (2012) 90.

⁵¹ GOOLD (1970) 105-117.

felhasználását is. Az utóbbi két szerző által képviselt hipotézis nem összeegyeztethetetlen⁵² azzal a máshol is megfigyelt gyakorlattal, hogy a tekintéllyel rendelkező antik szerzők munkáihoz összegyűjtötték a rendelkezésre álló (antik és középkori) forrásokat, magyarázatokat, természetesen mindig a másoló vagy az adott közösség igényeinek megfelelően. A bekezdés elején említettek fényében a *Cod. Lat. 7* esetében is megfigyelhető ez a sajátos gyakorlat, továbbá abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy legalább részmagyarázatot nyújtó hipotézist állíthatunk fel arra vonatkozólag, hogyan alakult ki a kéziratban ma olvasható (DS-anyagot is tartalmazó) változatában a Servius kommentár.

Már Murgia is felfigyelt arra a tendenciára, hogy a Pa szövege legalább három kéziratra vezethető vissza, és a középkori másoló vagy a szöveg szerkesztője érzékeny volt a szövegkritikai kérdések iránt⁵³. Az elképzelés szerint valahányszor a szöveg szerkesztője – „*editor*” – a két, csupán a Servius Vulgatus tartalmazó kéziratban szövegromlást vagy hibát gyanított, a szöveghelyet egy harmadik, a Servius Danielis kéziratcsaládba tartozó kódex alapján javította ki. Az *Aeneis* V. 871-hez (NUDUS) írt jegyzetnél a harvardi kiadás az alábbi szöveget hozza Servius (S) és a Servius Danielis (DS) esetében:

NUDUS insepultus, mortuus, ut (Ecl. I. 60) *et* NUDUS insepultus. (S)
freta destituent nudos in litore pisces.
singula autem legenda sunt ut ad dolorem
gradus fiant. (DS)

Ezzel szemben a *Cod. Lat. 7* vonatkozó szöveghelyén a lentebbi olvasat szerepel. A szövegrész Murgia feltevését az által szemlélteti, hogy a szövegszerkesztő a Servius Vulgatus megjegyzését hiányosnak vélte, és a Danielis-kézirat alapján kiegészítette a vélt eredeti formára oly módon, hogy a Vergilius-idézetet átvette, viszont olyan anyagot nem adott hozzá, amely Serviusnál nincs meg:

NUDUS insepultus, mortuus, ut „et freta destituent nudos i. l. p.”

⁵² O' SULLIVAN (2018) 134.

⁵³ MURGIA (1975) 97-98.

Talán ennél is érdekesebb az alábbi, terjedelmesebb példa, szintén az ötödik énekből (ad. *Aen.* V. 801):

UNDE GENUS DUCIS ut diximus supra, quia feliciter est navigaturus Aeneas, Venerem dicit a mari procreatam. et, ut fert fabula, Caelus pater fuit Saturni, cui cum iratus filius falce virilia amputasset, lapsa in mare sunt, de quorum cruore et maris spuma dicitur Venus; unde et Ἀφροδίτη dicitur, ἀπὸ τοῦ ἄφροϋ, id est 'spuma'. sed hoc habet ratio: omnes vires usu venerio debilitantur; qui sine corporis damno non agitur; unde fingitur Venus nata per damnum. de mari autem ideo, quia dicunt physici sudorem salsum esse, quem semper elicit coitus. unde etiam myrtus ei consecrata est, quae litoribus gaudet, ut ait (Georg. II. 12) litora myrtetis laetissima. ideo autem diximus 'Caelus pater', ut deus significaretur; nullus enim deus generis neutri est; nam 'caelum' genere neutro elementum significat. (DS)

UNDE GENUS DUCIS quia feliciter est navigaturus Aeneas. et, ut fert fabula, Caelus pater fuit Saturni, cui cum iratus filius falce virilia amputavisset, lapsa in mare sunt, de quorum cruore et maris spuma nata dicitur Venus; unde et Ἀφροδίτη dicitur, ἀπὸ τοῦ ἄφροϋ. sed hoc habet ratio: omnes vires usu venerio debilitantur; qui sine corporis damno non geritur; unde fingitur Venus nata per damnum. de mari autem ideo, quia dicunt physici sudorem salsum esse, quem semper elicit coitus. unde etiam myrtus ei consecrata est, quae litoribus gaudet, ut litora myrtetis laetissima. ideo autem diximus 'Caelus pater', ut deus significaretur; nullus enim deus generis neutri est; nam 'caelum' genere neutro elementum significat. (S)

A *Cod. Lat.* 7-ben a szóban forgó serviusi megjegyzés ezek sajátos egyvelegeként értelmezhető:

UNDE GENUS DUCIS ut diximus supra, quia feliciter est navigaturus Aeneas, Venerem dicit a mari procreatam. et ut fert fabula, Caelus pater fuit Saturni. cui non iratus filius falce virilia amputasset, lasa in mare sunt, de quorum cruore et maris spuma nata dicitur Venus. unde et Aphrotide dicitur ΑΠΟ ΤΟΥ ΑΦΡΟΥ. sed habet hac ratio, omnes vires usu venerio debilitantur qui sine corporis damno non geritur. unde fingitur Venus nata per damnum. de mari autem ideo quia dicunt fisici sudorem salsum esse quem sepe elicit coitus. unde etiam myrtus ei consecrata quae litoribus gaudet, ut litora myrtetis laetissima. Adeo autem diximus Caelus pater ut deum significaremus. nullus enim deus generis neutri est. Caelum genere neutro elementum significat.

A *Cod. Lat. 7* a lemma alatt az *id est spuma* megjegyzést leszámítva az adott szöveghelyhez ismert valamennyi Servius Danielis-megjegyzést tartalmazza, egyes helyeken azonban a szöveg a Servius Vulgatus szöveghagyományára támaszkodik, például a *geritur* szó esetében a Danielis-kéziratok *agitur* igéje helyett. Ezen túlmenően figyelemre méltó az is, hogy a Danielis-korpuszból származó megjegyzések zöme hol Pa-val, hol Pb-vel mutat egyezést. A Harvard-kiadás *amputasset* igéje után a Danielis-kéziratok nem hoznak *sed* kötőszót, úgy tűnik, ez a Pa – vagy a másolásához felhasznált valamelyik kézirat – újítása, mely a másik párizsi kódexben is megfigyelhető. A coniunctivus igemódú állítmány a kettő közül Pb-ben lelhető fel, érdekes azonban, hogy a kéziratok többségéhez hasonlóan a *sed* elmarad a *Cod. Lat. 7*-ben. Hasonlóan tanulságos a *de quorum* kifejezés is, mivel a Pb-ben *decorum*-ra romlott, a budapesti kézirat azonban a helyes variánst hozza. Ez, illetve a *sed* nélkül álló *amputasset* arra enged következtetni, hogy a *Cod. Lat. 7* szövege részben Pb, részben Pa olvasataira vezethető vissza. Murgia fentebb már említett megjegyzése, miszerint Pb szövege a γ családon kívüli kéziratok olvasataival kontaminált, teret enged annak a hipotézisnek, mely szerint Pb kontaminált olvasatai, ha csak részben is, de Pa-tól eredeztethetőek. A passzív *significaretur* helyetti aktív igemódú állítmány nem a *Cod. Lat. 7* sajátossága, hanem a *Cod. Par. 7959* kéziraatra vezethető vissza⁵⁴.

Megjegyzendő, hogy egyes esetekben, amikor a Pa kézirat szövegében DS-anyagot találunk, annak nincs nyoma a *Cod. Lat. 7*-ben, például ad *Aen. IV. 5* (MALE) esetében, ahol a párizsi kódex a DS-kéziratokból átemelt egy idézetet, mellyel a magyarázott szöveget világítja meg, és amely a budapesti kéziratból hiányzik. Érdemes megemlíteni továbbá a *cui cum iratus* romlását *cui non iratusra*, mivel ebben a formában a szöveg nem azt jelenti, amire a kontextus alapján számítani lehet.

Az olvasatok alapján viszonylagos magabiztossággal azonosítható a szöveghagyománynak azon ága, melyből a Servius Danielis-korpusz részét képező megjegyzések eredeztethetőek. Mivel sem a *Cod. Par. 7959*, sem pedig a *Cod. Par. 16236* kéziratnak (illetve az eddigi kutatási eredmények alapján *Cod. Lat. 7*-nek sem) képezik részét a Servius Danielis korpusz megjegyzéseiből származó elemek az *Aeneis* első, illetve második énekéhez, a leginkább valószínű kézirat az F jelzetet viselő jelölt *Codex Bernensis*. Röviden a következőket érdemes tudni a kódexről:

⁵⁴ MURGIA (1975) 99-100.

- Codex Bernensis 172 (F), saec. IX⁵⁵

Fleuryben másolták, eredetileg 278 folián tartalmazta Serviust és a Danielis-korpusz egyes megjegyzéseit, azonban nem hiánytalanul. Az *Aeneis* első két énekéhez csak a Servius Vulgatus lelhető fel benne, hasonlóan a Pa és Pb, illetve a budapesti kéziratokhoz.

A Servius Vulgatus és a Danielis helyzetéről a kéziratban az eddigi kutatási eredmények alapján nem lehet általános konklúziót megfogalmazni, a kézirat szövegének e célból történő részletes átnézése még folyamatban van, vagyis az eddigiek alapján egyelőre mindössze alkalmi megállapításokat lehet tenni. A kézirat Danielis-megjegyzései, úgy tűnik, nem egyenletes arányban oszlanak el a kéziratban. Az eddig beazonosított szakaszok közül a leghosszabb, mely több Danielis-megjegyzést is tartalmaz, az ötödik ének 712. sorától az ének végéig terjedő szövegrész, ahol tizenkét esetet azonosítottam. Az ötödik énekben ezen túlmenően csak egy bizonytalan esetet lehet említeni, ugyanis az ad. *Aen.* V. 484 EFFRACTO INLISIT lemmája alatti megjegyzésben a Servius Vulgatus és a Danielis közti különbség annyiban áll, hogy előbbiben az ige *fregit*, utóbbiban *effregit* alakban olvasható, és az igekötő eltűnése a Danielis-kéziratoktól független újítás lehet. A harmadik ének elején (1-100) egy Danielis-megjegyzést azonosítottam⁵⁶, a tizenkettedik ének utolsó háromszáz sorában egyet sem, azonban különösen érdekes az ad. *Aen.* XII. 752 megjegyzés, mely a lemma (INSIDIIS) alatti magyarázatot olyan szöveggel egészíti ki, mely a Danielis-korpuszból nem, csupán a Servius Vulgatus kézíratainak γ családjából ismeretes⁵⁷. Az eset jól példázza, hogy nem kizárólag a Danielis-korpusz, de a Servius Vulgatus esetében sem beszélhetünk valamennyi kézíratra vonatkoztatható, kiforrott szövegről, és mint kommentár ez a textus is változhat – kivonatolhatják, kiegészíthetik – a használók igényei szerint az egyes kéziratokban, esetünkben a γ kéziratcsalád archetípusában.

A két párizsi kézirat tanúságai alapján nem találni arra utaló magyarázatot, ami alapján hipotézist lehetne felállítani az eddig beazonosított Danielis-interpolációk számára és eloszlására. Abban sem figyelhető meg konzisztencia, hogy a *Cod. Lat.* 7-ben fellelhető esetek melyik párizsi kézíratra vezethetők vissza. Az *Aeneis* V. 871-hez vagy a III. 39-hez hozott Danielis-anyag például mindkét kéziratban jelen van, az V. 869 lemmája csak a Pb-ben

⁵⁵ MURGIA (1975) 101-102; FOWLER et al. (2019) xvi.; SAVAGE (1932) 96-103.

⁵⁶ Az *Aen.* III. 39-hez a Danielis-kéziratok hoznak egy ELOQUAR AN SILEAM lemmát, az ez alá tartozó Danielis-megjegyzéseknek a budapesti kézirat csak kisebbik hányadát tartalmazza.

⁵⁷ INSIDIIS pennarum] argumentum quoddam in fune ad terrendas bestias scilicet add. γ

tartalmazza a korpusz elemeit, míg az V. 840 esetében egyik kézirat sem hozza azt, ami a *Cod. Lat. 7*-ben megtalálható. A korábban említett érveket kiegészítve ez utóbbi szintén arra enged következtetni, hogy a budapesti kéziratot nem közvetlenül az említett párizsi kéziratokról másolták, hanem számolni kell köztes példány(ok) meglétével.

2.3) A FŐSZÖVEG NÉHÁNY JELLEMZŐJE

A főszöveg részletekbe bocsátkozó tárgyalása elkanyarítaná a dolgozat témáját, így csupán röviden, szemléltetésképpen hozok néhány példát, melyek arra engednek következtetni, hogy a kommentárhoz hasonlóan itt is felmerül, hogy a szöveg több hagyománnyal is összefüggésbe hozható, ugyanis a *Parisinus 16236* olvasatai számos esetben eltérnek a *Cod. Lat. 7* szövegétől, máskor a két kézirat ugyanazon szöveget hozza. Az előbbi néhány példával jól szemléltethető:

I. 38 nec posse Italia Teucrorum avertere *regem* (gentem *Pb*)

I. 311 arboribus *classem* circum atque horrentibus astris (clausam *Pb*)

IV. 436 quam mihi cum *dederis* cumulatam morte relinquam (dederit *Pb*)

VI. 89 defuerint, alius Latio iam *pastus* Achilles (partus *Pb*)

X. 79 quid soceros legere et gremiis *obducere* praedas (abducere *Pb*)

Ha tágabban vizsgáljuk a kérdést, arra a következtetésre juthatunk, hogy a kézirat szövegének minősége jó, a főszöveg általános olvashatóságát, megértését lényegileg befolyásoló romlások, hibák nincsenek. Elvértve előfordulnak olyan szövegvariánsok, melyek az adott szöveghelyen eltérő értelmezések előtt nyithatnak kaput (pl. a fentebb idézett I. 38). Ezeknek egy része más Vergilius-kéziratokból jól ismert, mások csupán a budapesti kódexből ismert alakok, néha minden bizonnyal félremásolás vagy félreolvasás eredményei. Azon eltérések száma, melyek csekély mértékben befolyásol(hat)ják egy-egy sor vagy szakasz értelmezését, ezeknél valamelyest számottevőbb, bár ezek is sokszor csupán a kötőszavakat⁵⁸, az igei szám bizonytalanságát (különösen a *constructio ad intellectum* szerkezetek esetében), az indicativus és coniunctivus használata közötti ingadozást. Mindezek mellett továbbá arra is nem egy példát találunk, hogy az eredetileg lemásolt szöveget később más kéziratból ismert szövegvariánssal javították (vagy éppen rontották). Ez szintén arra enged következtetni, hogy a *Cod. Lat. 7 Aeneis*-szövege nem egyetlen példány alapján került lemásolásra, hanem több kéziratot is felhasználtak a másolása során. Az alábbi – nem teljeskörű – felsorolásban példaként ismertetek ezen esetek közül néhányat, a releváns szót, azaz a *Cod. Lat. 7*-ben fellelhető variánst dőlt

⁵⁸ Gyakori a *tunc-tum-cum*, a *hic-sic*, a *de-* és *di-* igekötők keverése.

betűvel jelzem, rögtön mellette az alternatív olvasatot. Az utólag felvett olvasat mellett zárójelben feltüntettem azon kézirat vagy kéziratcsoport jelölését, mely(ek)ben az adott variáns fellelhető (amennyiben a kutatás ezen pontjáig be tudtam azonosítani). Néhány példa a jelenségre (a rövidítések és ortográfiai problémák jelölésének mellőzésével):

III. 84 *templa dei saxo ~~venerabar~~ veneramur* (c) *structa vetusto*

V. 591 *~~frangeret~~ falleret* (PRpbrt) *indepressus et inremeabilis error*

VI. 182 *scinditur, ~~advolvunt~~ ac volvunt* (ehvυ) *ingentes montibus ornos*

X. 441 *ut vidit socios: tempus desistere ~~pugnae~~ pugna* (R)

XI. 151 *et via vix tandem ~~vœei~~ (M²P¹Rω) vocis (P²) laxata dolore est*

XI. 822 *~~quieum~~ (MRbd) quaecum (Pω) partiri curas, atque haec ita fatur*

3) A WERDENI SERVIUS

A kommentár igen képlékeny műfaj⁵⁹. Amikor a *Cod. Lat. 7* Servius-szövegét (illetve, tágabban szemlélve, annak valamennyi, az oktatást elősegítő bejegyzését) vizsgáljuk, érdemes tekintettel lenni arra, hogy valahányszor egy (antik) kommentárt átmásolnak egy kéziratba, előfordul, hogy a másoló saját, illetve a tanulók igényeinek megfelelően alakítja az előtte lévő anyagot. Servius esetében ezt bizonyos értelemben megkönnyíti a lemmatikus elrendezés, azaz nem összefüggő, narratív kommentárról beszélünk, mint például Tiberius Claudius Donatus *Interpretationes Vergiliana*e című munkája esetében. Ebből kifolyólag a szöveget kísérő magyarázatok egymáshoz nem kapcsolódnak szorosan, könnyebb azokat egymástól függetlenül felhasználni, például kompilációkban vagy célzott glosszaként specifikus szöveghelyek megvilágításához. Éppen ezért tanácsos ennek tükrében kezelni a szöveget, ugyanis látni fogjuk, hogy az imént megfogalmazott állításokra a *Cod. Lat. 7* is sajátos példát nyújt.

E téren a budapesti kézirat – vizuálisan is – feltűnő jellemzője, hogy a másoló gyakran a kommentárból hosszabb-rövidebb szakaszokat mintegy leválaszt az azt megelőző, azzal olykor szorosan összetartozó egységet képző szövegrészeiről, majd ezeket vörös tintával írt, sajátos címek alatt mintegy különálló lemmaként kezeli. A címek színe nem minden esetben egyező, olykor sötétebb árnyalatú – sötétebb vörös, olykor már-már fekete – tintával íródtak, ennek azonban a kiemelések tartalmát vagy bármilyen egyéb szempontot tekintve látszólag jelentősége nincs. A jelenség nem egyedi, a rubrikációként ismert gyakorlat nem egy kéziratban megfigyelhető⁶⁰, és ennek részeként egyes szavakra, kifejezésekre vagy passzusokra a főszövegtől elütő színű, jellemzően vörös tintával hívják fel a figyelmet. E kiemelések célja egyrészt a szövegben történő navigáció, a szöveghelyek könnyebb beazonosításának elősegítése, másrészt a figyelem felhívása a rubrikátor (aki nem feltétlenül azonos a másolóval, a *Cod. Lat. 7*-ben azonban ezek ugyanazon kéztől származnak, mint a főszöveg) által relevánsnak, fontosnak ítélt szövegrészre. A jelenség a *Cod. Par. 16236*-ban nem figyelhető meg, a *Cod. Par. 7959* azonban szintén él a gyakorlattal, a budapesti kézirathoz képest hangsúlyosabb szereppel. A gyakorlat megjelenése praktikus célokkal magyarázható, a párizsi kézirat ugyanis a kommentárt szövegtördelés és az újabb lemmát indikáló jelölés nélkül tartalmazza, a rubrikációk tehát gyakorlati jelentőséggel bírnak az egyes szöveghelyek beazonosításában. Minthogy a *Cod. Lat. 7* a kommentár szövegét a margón, kisebb

⁵⁹ HUSKEY & KASTER (2023) 535.; O' SULLIVAN (2016) 86.

⁶⁰ O' SULLIVAN (2016) 99-100.

szövegblokkok formájában tartalmazza, a kiemelés gyakorlata részben elvesztette a *Parisinus* 7959-ben betöltött szerepét, és helyette a másoló által fontosnak ítélt szövegrészek, problémák indikálására került a hangsúly. Ezen feltételezés mellett szól, hogy a *Cod. Lat.* 7-ben fellelhető rubrikációk közül nem mindegyik vezethető vissza a *Cod. Par.* 7959-re, például az első könyvben olvasható *nota quod sit velivolum* (I. 238, f059v), *famuli Numitoris* (I. 273, f061r), *fabula Atrei et Thyesti* (I. 538, f065r) bejegyzések önálló újításnak tűnnek. A budapesti kézirat a tekintetben is követi a párizsi kéziratot, hogy a figyelem felhívását szolgáló sajátos címeket is onnan veszi át (e.g. *quid sit poscere et petere*, ad. *Aen.* IX. 194), azokat viszont a másoló a saját igényeinek megfelelően alkalmazza, illetve olykor a párizsi kéziratban egyébként fellelhető rubrikáció címét átdolgozza. A Lucanusról szóló megjegyzés (I. 382, f062v) esetében a két kézirat szövege ekképpen viszonyul egymáshoz:

Lucanus cur in numerum poetarum esse non meruit. (Cod. Par. 7959) *De Lucano (Cod. Lat. 7)*

Bár az egybetartozó szövegrészek szétválasztása nem minden esetben figyelhető meg, a vizuálisan elkülönülő tintával történő kiemelés az esetek többségében jól kivehető, lévén a kommentár szövegétől elüt. A másoló általánosan bevett gyakorlata volt, hogy amennyiben az adott *Aeneis*-szövegrészhez csekélyebb a serviusi kommentár mennyisége, a kiemelő címet a szövegrész fölé írta, ellenkező esetben mellé⁶¹, elvéve alá⁶². Az így létrejövő, a szöveg többi részétől vizuálisan elütő passzusok célja, általánosságban vizsgálva, a vergiliusi szöveg valamilyen szempontból érdekesnek vagy fontosnak ítélt szakaszának, kifejezésének megvilágítása, a vizuális kiemelés pedig a kódexet használók figyelmét hivatott felhívni arra, hogy az adott szakasz fontos információt közöl. A dolgozat következő részében először tágabb értelemben véve vizsgálom ezeket a rubrikációkat, ezt követően azokat rendeltetésük szerint csoportosítom, majd néhány példát kiemelve megvizsgálom azok sajátos jegyeit.

Számuk összesen 369-re rúg, ezek azonban igen aránytalanul oszlanak el nem csupán az egyes énekek között, de az énekeken belül sem azonos sűrűségben figyelhetők meg. Teljesen hiányoznak továbbá az *Aen.* VI. 325 és az *Aen.* X. 388 között, vagyis mintegy négy éneknyi terjedelmű szöveghez egyet sem találni. Tematikájukat tekintve igen változatos jellegű kérdésekre hivatottak felhívni a figyelmet, ezeket leszűkítve a következő, általánosabb

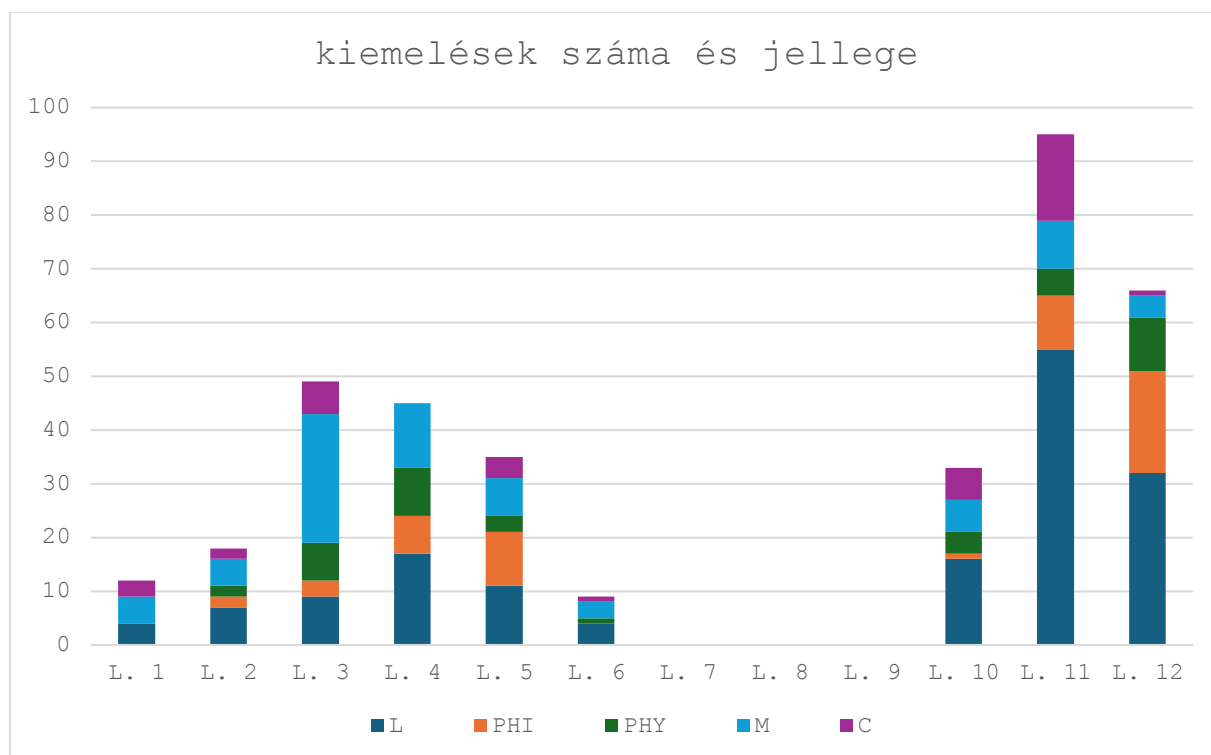
⁶¹ f177r (*fabula Atrei et Thiestis*)

⁶² f173r (*nota de Neptuno*)

témaköröket azonosítottam (a zárójelben azokat a specifikus területeket sorolom fel, melyeket az adott témakörbe soroltam):

- **L** - nyelvi, nyelvészeti (etimológia, nyelvtan⁶³, metrika, stilisztika)
- **PHI** - filológia (a szöveg értelmezésével, pl. szórenddel [*ordo*] vagy szinonimikával [szó vagy kifejezés értelmezése szinonima révén] kapcsolatos megjegyzések)
- **PHY** - természettudományos (geográfia, zoológia, botanika, biológia, csillagászat⁶⁴)
- **M** - mitológia és vallás
- **C** - kulturális (etnográfia, történelem, hadtörténet, filozófia)

Hat esetben kopott vagy sérült írás miatt a rubrikáció jellegét nem lehet tisztázni, így ha ezen eseteket nem számoljuk, a következő diagram állítható össze azok összesített számát és az egyes témakörök arányát szemléltetendő:

A VI. 325 és X. 388 közötti kihagyás nem csupán szembetűnő, de elgondolkodtató is. A jelenség magyarázata minden bizonnyal nem az, hogy a közel négy könyvi, a költemény mintegy harmadát kitevő részben ne találtak volna érdeklődésre számot tartó részleteket. A *Cod. Par.* 7959-ben az említett szöveghelyeken nem figyelhető meg változás a gyakorlatban. Ugyanitt

⁶³ Beleértve a mondatant, alaktant, esettant.

⁶⁴ Beleértve a – modern értelemben vett – asztronómiát és asztrológiát, melyek az antikvitásban még nem igazán különültek el.

érdeemes ismét szót ejteni a negyedik és ötödik énekről is, melyekről a jelentős lacuna (IV. 510 - V. 431) ellenére is megállapítható, hogy az azokat megelőző énekekhez képest aránylag jóval nagyobb számú rubrikációt tartalmaznak, továbbá a negyedik éneket illetően a korábbi érvekkel (a hangjegyként vagy metrikai segédletként értelmezhető vonásokkal) együtt valószínűsíthető, hogy a mű ezen része az oktatásban, vagy tágabb értelemben véve a kézirat használatát tekintve, fontos szereppel bírt. Ha a hetedik, nyolcadik és kilencedik énekeket érintő hiánytól eltekintünk, majdnem ennyire feltűnőek a költemény első három, de kiváltképp két, énekének csekély értékei. Emellett érdekes, a rubrikációk tematikáját érintő eltéréseket is leolvashatunk, egyebek mellett az úgymond „száraz”, illetve a mélyebb értelmezéssel kapcsolatos kérdések háttérbe szorulását. Feltűnő, hogy a későbbi énekektől eltérően arányaiban hangsúlyosabban jelenik meg a mű megértéséhez szükséges tárgyi (mitológiai, vallási, történelmi etc.) tudást taglaló megjegyzések rubrikációja. Ez annak fényében is érdekes, hogy a kommentár anyaga leginkább a nyelvi, nyelvtani magyarázatokat helyezi előtérbe⁶⁵, ennek ellenére a jelenség nem szükségszerűen szokatlan, és többféle magyarázat is szóba kerülhet a miértjét illetően. Elképzelhető, hogy az *Aeneisszel* (illetve az *Eklogákkal* és a *Georgicával*) ismerkedő szerzeteseket a mű elején csekély mennyiségű lexikai és nyelvi ismerettel látták el, ezek helyett inkább meseszerű, színes mitológiai és történelmi elemeket leíró passzusok kerültek az előtérbe. Ugyanide sorolható az a néhány rubrikáció, melyek történelminek vagy tudományosnak ítélt, de inkább anekdotikus eseteket mesélnek el, például az *Aen. X. 860*⁶⁶-hoz írt, az *ADLOQUITUR MAERENTEM* lemmához tartozó megjegyzés is. A költemény végéhez közeledve mind mennyiségben, mind arányban egyre inkább áttevődött a hangsúly a nyelvtani ismeretek elsajátítására és a szöveg értelmezésére. Emellett az sem zárható ki, hogy a szöveg elején a számos ismeretlen szereplő és helyszín is igényel ismertető jegyzeteket, a költemény témájából adódóan pedig ezek természetesen nagyrészt a mitológia és a vallás témakörébe sorolhatók. Talán ezzel magyarázható az a tendencia is, hogy a költemény elején található kiemelések sűrűbben szakadnak el a serviusi szövegtől abban az értelemben, hogy a hangsúlyozni kívánt szövegrészhez csatolt „cím” a figyelmet megragadó, az érdeklődést felkeltő elemeket tartalmaz. Ezek közül a két leggyakrabban előforduló kifejezés a *fabula* / *fabula de*, illetve a *nota* / *nota de*. E két elem közül egyik sem a *Cod. Lat. 7* újítása, mindkét kifejezésre találhatunk példát más kéziratokban, és ugyanígy azt a célt szolgálják, hogy

⁶⁵ O' SULLIVAN (2016) 87.

⁶⁶ *nota de equo tristem. haec enim animalia secundum Homerum, cum sunt tristia, indicant dominorum mortem futuram.*

felhívják a figyelmet fontosnak ítélt szövegrészekre⁶⁷. A *fabula* kifejezés összesen huszonhat alkalommal fordul elő, és valamennyi esetben mitológiai karakterekkel vagy történetekkel kapcsolatos megjegyzést vezet be, az ad. *Aen.* VI. 70 kivételével, ahol a jegyzet a *ludi Apollinares* eredetét ismerteti – bár Servius korából nézve ez már szintén a homályba vesző múlt eseménye. Mindez arra enged következtetni, hogy a változatosság mellett a fokozatosságot is szem előtt tartották, mely szempont kialakulásának folyamata tendenciózan megfigyelhető a középkori oktatásra vonatkozó forrásokban⁶⁸. Ezen a ponton a jelenséget példával is szemléltetem:

Petilia

Subnixa Petilia muro · cuncta⁶⁹ muro modico ut 'crinemque madentem subnixus raptopotitur⁷⁰, a petaste⁷¹ dicta id est volare.

De hercule

Nam captato augurio condita est quod post reditum Ilii⁷² quod⁷³ ducebatur a Grecis, eam pertulit civitatem · Petilia sane numeri est singularis · Philoctetis autem fuit Pianthis filius Herculis comes · Quem Hercules cum hominem deponeret petit ne alicui corporis sui reliquias indicaret.

De qua re eum iurare compulit eique pro munere sagittas dedit hydrae felle tinctas · Postea Troiano bellum responsum est sagittis Herculis opus esse ad Troiae expugnationem · Inventus itaque Philoctetes cum ab eo Hercules quereretur et primo negaret se scire tandem mortuum esse confessus est · Inde cum acriter ad indicandum ei sepulchrum cogeret pede locum percussit cum nollet dicere postea cum ipse duceretur ad bellum unius sagittae casu uulneratus est pedem quo percusserat tumulum cuius insanabilis vulneris cum putorem Graeci ferre non possent · Diu quidem eum pro

⁶⁷ O' SULLIVAN (2016) 100-103.

⁶⁸ MURPHY (1980) 171-173.

⁶⁹ A mértékadó *cincta* olvasat helyett.

⁷⁰ *Aen.* IV. 216

⁷¹ Romlott szöveg ἀπὸ τοῦ πέτασθαι helyett.

⁷² Az egyébként nyelvtanilag helytelen *post reditum Ilii* (relictum Ilium *PaTaM* reditum Ilii *σAJPb*) kifejezés *reditum* eleme talán a Danielis-korpuszból eredeztethető interpoláció.

⁷³ Szintén értelmetlen szöveget adó szövegromlás eredménye *quo*-ról.

*oraculi*⁷⁴ *necessitate ductum, tandem apud Lemnum sagittis sublati reliquerunt · Qui cum horrore vulneris sui ad patriam redire noluisset, parvam sibi Petiliam in Calabriae partibus fecit.*

Az idézett szövegrész az *Aeneis* harmadik könyvének négyszázkettedik sorához írt serviusi kommentár-részlet. Jellemét tekintve a fentebbi kategóriák közül főleg az **M**-be, kisebb részben az **L**-be, azaz egyfelől a vallási, mitológiai, másfelől a nyelvi kérdéseket taglaló magyarázatok körébe sorolható, és mint ilyen, illeszkedik abba a tendenciába, mely szerint az első három könyv rubrikációi többségében ilyesfajta magyarázatokra hívják fel a figyelmet. A Servius Vulgatus szövegében az idézett szövegrész egyetlen lemmához tartozik⁷⁵ (ad. *Aen.* III. 402 SUBNIXA PETILIA MURO). A szakaszra a *Cod. Lat.* 7 két rubrikációval irányítja rá a figyelmet, ezen felül a *de qua re* utáni szövegrészt is újabb egységnek veszi, minthogy új sorban kezdi a szakaszt és kapitális *D* betűvel írja a *de* prepozíciót. Érdekes szót ejteni arról, hogy a **Petilia** rubrikáció alatt található szövegben nem is annyira azt kapja az olvasó, amire számít, lévén a szöveget az alatta lévő másolói cím hirtelen ketté választja, ezzel félbe szakítva az etimologizáló leírást, az utána következő címadással a másoló pedig hirtelen áthelyezi a hangsúlyt Hercules történetére, ezzel azonban Petilia félig befejezetlenül hagyott leírása lényegében redundánssá válik. Egy lehetséges magyarázat erre az lehet, hogy a másolónak szándékában állt az egyes kiemelt részleteket egymástól elválasztani, a különböző témaköröket, amennyiben lehet, nem összekeverni. A **Petilia** és a **De hercule** rubrikációkat tartalmilag élesen elválasztja egymástól az utóbbi mitologizáló, vallási jellege, mely jelleg, értelmezésem szerint, a *captato augurio* szókapcsolat után a szövegrész végéig fennáll. Ezzel szemben az ezt megelőző, csekélyebb terjedelmű szakasz szigorúbban véve nyelvészeti jellegű, amennyiben a Petilia és a πέτασθαι görög ige közötti etimológiai összefüggést tárgyalja. A másoló ezek alapján indokoltnak érezte a serviusi magyarázat szétválasztását, egymástól külön-külön kiemelve a nyelvészeti, illetve a meseszerű mitológiai történetet tárgyaló passzusokat. Másik jellemző példája a rubrikációknak az etimologizáló, illetve a szavak pontos jelentését meghatározó passzusok kiemelése:

⁷⁴ A kéziratban a másoló a szót először – valószínűleg az előtte álló *pro* prepozíció miatt – ablativusban, *oraculo* alakban másolta le, ez később javításra került.

⁷⁵ A Danielis-korpusz kéziratai a *numeri est singularis* utáni szakaszt egy közbeiktatott PHILOCTETAE lemma alatt tárgyalják.

unde dicta sunt castra

*castra sunt ubi miles steterit. Dicta autem 'castra' quasi casta, vel quod illic castraretur libido. Nam numquam his intererat mulier*⁷⁶.

Az idézett példa az etimologizáló rubrikációk azon típusába tartozik, melyeknél a másoló a vizsgált szót olyan kifejezésekkel egészíti ki, mint *unde*, *quid sit*, *quod*, *nota (de)*. A kiemelt szavak jellegét tekintve eddig nem sikerült kimutatható tendenciát vagy meggondolást felfedezni, és úgy tűnik, mind gyakori, a latin nyelv ismertebb szavai közé tartozó⁷⁷, mind ritkábban előforduló kifejezéseket⁷⁸ rubrikálásra érdemesnek gondoltak.

⁷⁶ ad. *Aen*, III. 519

⁷⁷ *unde dicta sint castra* (III. 519), *animus* (X. 487), *opus et opera* (XI. 184), *terror et metus* (XI. 357)

⁷⁸ *nota quod sit velivolum* (I. 224), *distantia inter penum et cellarium* (I. 703), *magalia* (IV. 259), *crepido* (X. 653)

4) KONKLÚZIÓ

A dolgozat legfőbb pontjai röviden az alábbiak szerint foglalhatók össze. A werdeni apátságban másolt, a Karoling-korszakban kimutatható kulturális fellendülés és emelkedő másolói színvonal gyümölcseinek tekinthető *OSZK Codex Latinus 7*, illetve a benne található szöveg a későantik kommentátor, Servius munkájának egy sajátos szövegvariánsaként értelmezhető. A szövegkritikai szempontból leginkább a *Cod. Par. 16236*-tal és a *Cod. Par. 7959*-cel rokonítható kódex szövege több érv alapján ezektől eltérő szöveghagyományt képviselő kézirattal/kéziratokkal is kapcsolatba hozható, ennek mértékét és a pontos rokonságot azonban további kutatásoknak kell tisztáznia. Ugyanígy a dolgozat eredményeit tovább vivő kutatás szükséges a kézirat több pontján kimutatható, a Servius Danielis-korpuszból ismert megjegyzések státuszának tisztázásához is, melyek pontos eloszlását és mennyiségét, az interpoláció mértékét az eddigi eredmények alapján nem lehetett megnyugtatóan tisztázni.

A szövegkritikai kérdések mellett a kéziratban fellelhető másolói kiemelések, rubrikációk kapcsán is tehető néhány megállapítás. Az eddigi kutatási eredmények alapján e kiemelések abban az értelemben nem a *Cod. Lat. 7* újításai, hogy a *Cod. Par. 7959* másolója is élt a gyakorlattal. Eloszlásuk, illetve egyes esetekben szövegezésük azonban elüt a párizsi kézirattól, és az ottani rendeltetésüket részben elveszítve a budapesti kéziratban nem elsősorban a szöveghelyek beazonosítását hivatottak segíteni, sokkal inkább a másoló által hangsúlyosnak ítélt, változatos tematikájú serviusi megjegyzésekre kívánják irányítani az olvasó figyelmét, nem kis részben a kézirat oktatási eszközként való használatával összefüggésben. Ezek alapján a *Cod. Lat. 7*-re a serviusi szöveg egy sajátos variánsaként tekinthetünk, melynek a kéziratban fellelhető formáját részben az apátságban élők igényei is formálták⁷⁹.

⁷⁹ A dolgozat utoljára módosítva: 2025.01.13

5) BIBLIOGRÁFIA

ADAMIK, T. (2017), *Latin irodalom a Karoling-korban*, Kalligram.

ADAMIK, T. (1996), *Római irodalom a késő császárkorban*, Seneca Kiadó.

BARTONIEK, E. (1940), *Codices Latini Medii Aevi*, Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda.

BOHNERT, N., NIEVERGELT, A., TIEFENBACH, A. (2022), „Vergilglossen in einer Budapester Handschrift” in Bohnert, N. – Plate, R. – Sonder, C. (ed.) *Auf den Schwingen des Pelikans. Studien und Texte zur deutschen Literatur des Mittelalters*, Stuttgart, 103–162.

BORECZKY, A. (2021), „Historia Apollonii regis Tyri. A Fourteenth-Century Version of a Late Antique Romance.” *Mittellateinisches Jahrbuch*, 56, 534-538.

BORECZKY, A., NÉMETH, A. (2009), "Apollonius és Berwelpus: egy későantik regény az Ottó-korban (Az OSzK Cod. Lat. 4-es töredéke)", 25-49.

FOWLER, D., CASALI, S., & STOK, F. (2019), *The Virgil Commentary of Servius*, Cambridge.

GOOLD, G. P. (1970), „Servius and the Helen episode”, *Harvard Studies in Classical Philology*, 74, 101-168.

HUSKEY, S. J., KASTER, R. A. (2023), *Editing*, in: „The Cambridge Critical Guide to Latin Literature”, ed. GIBSON, R. & WHITTON, C., Cambridge .

Keil, H. (1857), *Grammatici latini* (Vol. 3), Teubneri.

MURGIA, C. E. (1975), *Prolegomena to Servius 5 – The Manuscripts*, University of California

MURPHY, J. J. (1980), „The teaching of Latin as a second language in the 12th century”, *Historiographia Linguistica*, 7, 159-175.

MYNORS, R. A. B., (1986), *P. Vergilii Maronis Opera*, Oxford

O’SULLIVAN, S. (2016), „Servius in the Carolingian Age”, *The Journal of Medieval Latin*, 26, 77-124.

O’SULLIVAN, S. (2018), „Glossing Vergil and pagan learning in the Carolingian age”, *Speculum*, 1, 132-165.

RAND E. K. et al., (1946), *Servianorum in Vergilii carmina commentariorum*, Harvard.

SAVAGE, J. J. H. (1934), “The Manuscripts of Servius's Commentary on Virgil”, *Harvard Studies in Classical Philology*, 157-204.

SAVAGE, J. J. H. (1932), „The manuscripts of the commentary of Servius Danielis on Virgil”, *Harvard Studies in Classical Philology*, 77-121.

VALLAT, D. (2012), „Le Servius de Daniel: Introduction”, *Eruditio Antiqua*, 4, 89-99.

WEST, M. L. (1973), *Textual criticism and editorial technique applicable to Greek and Latin texts*, de Gruyter.